

“ГУТАЛ” ХЭМЭЭХ ҮГИЙН ХЭЛ, СОЁЛЫН АСУУДАЛД

Д.Баасанбат*

“Анд нөхөр нүүр лүү нь, атаат дайсан хөл рүү нь хардаг” гэсэн ардын зүйр үг байдаг. “Хүний ул шагайж дайсагналгүйгээр, зүгээр л эргэн тойрондоо байгаа хүмүүсийн хөл рүү нэг хараарай. Бүгд л гуталтай байгаа биз.

Эрт үед дэлхий өргөстэй, чулуу иртэй төдийгүй өвлийн хүйтэнд хөл жиндэх даарах, хайрагдах хөлдөх аюултай тул хүмүүс авласан ангийн арьсаараа хөлөө хучин (ул тавгаа ороож) боодог байжээ. Тийнхүү хөлдөө боосон арьсаа боодог гэх болсон нь гутлын анхдагч юм. Тэр үеэс өнөөг хүртэл улс үндэстэн бүхэнд үеэс үед, соёлоос соёлд өөрчлөгдөн хөгжсөөр хүний амьдралд байр сууриа эзэлсэн эрхэм хувцасны нэг болжээ. Зүсэм арьс ширийг хүн хөлдөө тааруулж зөвхөн улыг нь хамгаалахад зориулж, улавчин гутал хийж хөлийн шаа хэсэгтээ үдээр болон шөрмөсөөр хэрсэн байсан аж. “Хүний хөлийн хамгийн эртний өмсгөл бол гур, гөрөөс мэтийн арьсны годоор, хүн годон гутал хийж байсан” гэж түүхч Пэрлээ¹⁰ бичсэн байна.

Гутлын нэрийг толь бичигт:

-Турк хэлэнд: Gutil is, ayakkabi, cizme, tot - гэрийн гутал,

Ayakkabisi - гутлын тос, Gutilcin - гуталчин Турк-монгол толь 2006.

-Солонгос хэлэнд: shin bal- гутал, long boot(*ron boots*) - түрийтэй гутал, Shot boot - түрийгүй гутал,

-Япон хэлэнд: Kutsu - түрийгүй гутал, Nagagutsu - түрийтэй гутал.

-Халимаг хэлэнд: Башмак - түрийгүй, госн - түрийтэй.

-Якут хэлэнд: Этэрбэс, Сапог - гутал, савхин гутал,

-Дагуур хэлэнд: Ход,

-Ойрд аялгуунд: Госон, годосу, годул, гутал,

-Буриад болон Алшаа аялгуунд: Годос (Маралын годон годост...МНТ-114,) , годохон, годосуны чимээ, годосны түрий, арьсан годосон,

-Дуншаан, Бао- ань хэлэнд: Gudusung

-Зүүн Ёгор хэлэнд: Gudusun

-Монгол хэлэнд: Guduse

-Зүрчид хэлэнд: Кулха

-Орос хэлэнд: Обувь, сапоги, унты, башмаки-гутал; рабочая обувь, спецобувь - ажлын гутал, спортивные тапочки, чешки, кеды, ботсы - биеийн тамирын гутал, домашние тапочки- гэрийн гутал, гутулы (монгольские кожаные сапоги)- монгол гутал, сапоги- савхин гутал, резиновые сапоги- сунадаг гутал, туфли, ботинки - шаахай гутал, валенки, катаки - эсгий гутал, сапоги и чулки - гутал оймс хорш, обувать кого-л- гутал өмсгөх, обуваться- гутал өмсөх; снимать

*Монгол Улсын Их Сургууль

сапоги, разуваться - гутал тайлах;

Сапог –происхождение неясно. Предполагают, что суц. Сапог является др.-русск. Производным посредством суф. –ог "ср. Пирог, творог" от той же основы, что и сопеть, диал. Соп-“печная труба”, сопля- “штанина”. Развитие значения шло, вероятно, таким образом: “дудка>труба>штаны в виде трубки из кожи >сопаги. Н.М.Шанский..Краткий этимологический словарь русского языка М.1971.гэх мэтээр үгийн язгуур ижил болон өөр өөр нэр томьёо үг хэллэгийг хэрэглэдэг байх юм.

Орон орны гутлын үүсэл хөгжлийн тухай хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдэд: “Анхны гутал нь “сандаал” байв. Сандаал нь одоогийнх шиг дээд болон хажуугаараа онгорхой, гуталтай төстэй байжээ. Түүнийг хөлдөө углаж олс, арьс мэтээр уядаг байв.

Гутлыг анх НТӨ 1600-1200 оны үед одоогийн Ираны хил орчим нутгаар амьдардаг Бабилын уулархаг нутгийнхан хэрэглэдэг байв. Эдгээр гутал зөөлөн арьстай, богино түрийтэй, мокасен нэртэй байв. Гутал гэхээсээ арьс гэж болохоор аж.

Эртний Юань хүмүүс ихэнхдээ хөл нүцгэн юм уу, сандаалтай явдаг байв. Харин гэртээ зөөлөн, битүү голдуу улаан цагаан өнгөтэй шаахай өмсдөг байжээ.

Гутлын хөгжлийн үе нь Ромын үе бөгөөд баруун зүүн хөлд өөр өөр гутал өмсөх болжээ.

Анх Африкт гутал өмссөн цагаан арьстнууд очиход амьдралдаа гутал өмсөж үзээгүй уугуул нутгийнхны гайхашлыг төрүүлж, алмайруулж байжээ. Тэд, цагаан арьстнуудын хөл мал шиг хос туурайтай тул түүнийгээ нууж гутал өмсдөг гэж итгэдэг байв.

Англи улсад анх гутлын хэмжээг тогтоосон түүхтэй. 1205 онд Английн хаан 1-р Эдуард нэг инч (2.5см) буюу гурван хатсан буудайтай тэнцүү хэмжээг тодорхойлсноор гутлын хэмжээг албан ёсоор тогтоосон гэж үздэг. Ингэснээр 13 ширхэг буудайтай тэнцэх ултай гутал нь 13 размер гэх жишээтэй.

XIY-XV зууны үед гутлын хоншоор урьд урьдынхаас урт болж байсан бол сүүлээр нь бөөрөнхий хоншоортой гутлыг илүү сонирхох болжээ.

XVI зуунд гутлын хоншоор өргөн болж, галууны залаатай төстэй болов. Энэ үеэс эрэгтэй эмэгтэй гутал гэж ялгагдах болжээ. Урт хормойтой хувцас өмсдөг эмэгтэйчүүдийн хувьд өргөн хоншоортой гутал тийм ч үзэмжтэй бус байлаа. Харин эрэгтэйчүүдэд илүү тохиромжтой аж.

XVI-XVIII зуунд Европт голдуу түрийтэй гутал хэрэглэж байв. Чухам энэ үеэс гутлыг элдэв чулуу зэргээр чимэглэснээр, гутал нь зөвхөн өмсөхөд зориулсан бус харин хүмүүсийн бэл бэнчин, зэрэг зиндааг илтгэх болжээ. Франц, Английн гутлууд хүмүүсийн анхаарлыг татаж эхлэв. Гутал нэгэнт хэрэгцээ их болоод ирэхээр гутлын уранхай цоорхойг засах ажил гарч засварчин хэмээх мэргэжил бий болсон байна. Гутал ч үнэтэй болсон. Хийх материалаас шалтгаалж чанар нь өөр өөр байхын зэрэгцээ баячууд ядуучуудын гэх зэргээр ялгаатай болов.

Бас өөр өөр төрөл зүйлийн гутал сонирхож байсны нэг жишээ нь Япон, Хятадын эмэгтэйчүүд жижиг гутал өмсөхийг илүүд үзэж, иймээс тэд хөлөө томсгохгүйг хичээдэг нь түүх болжээ.

1760 онд Америкийн Массачусетс хотод анхны гутлын үйлдвэр байгуулагджээ.

Харин XIX зууны үед оёдлын машин бий болсноор хямд төсөр үйлдвэрлэл явуулж шинэ арга нэвтэрч, гутлын хэрэгцээ өсч, үйлдвэрлэл эрс нэмэгджээ” гэх мэтээр тэмдэглэсэн байна.

Монголчуудын гутлын талаарх мэдээ сурвалж нь:

МАЗ-д оймс гутал, хөлийн тухай оньсого олон байна.

Таван гэлэн давхиад ирэхэд тавхай лам тосоод авлаа (хөл, гутал)

Хүн хонь мөргөнө хонь үхэр мөргөнө, үхэр газар мөргөнө (хөл, оймс, гутал)

Их гэрт бага гэр бага гэрт балчир хүүхэд (гутал, оймс, хөл)

Д.Баасанбат

Анги ангидаа арвуулаа ашлаад тавибал хоёулаа (гутал, хөл)
Харагч гүүгээ унагалуулах гэсэн
Халзан цагаан хонь гарлаа
Халзан цагаан хонио хургалуулах гэсэн
Бой нь арилсан борви нь тэнийсэн хүүхэд гарлаа (монгол гутал)
Гэдгэр хар гэдсээрээ явна (монгол гутал)
Лийдав өвгөний хамар нь хотгор (монгол гутал)
Хар морь ногоон ногттой (монгол, гутал)
Хар үхэр хайр долооно (гутал)
Хув хонь хуваг шороо долооно (гутал)
Шураг шураг явдалтай шороо хомог идэштэй (гутал)
Хоёр хүн өдөр хол явна, шөнө орон доогуур хэвтэнэ (гутал)
Зээрд морь зэвэн хазаартай (дөрвөд гутал)
Үхэр гадартай хонь дотортой хонго мойн шаант чөмөг (гутал, оймс)
Хатуу харагчин хамниган цагаагчин хайрт улаагчин (гутал, оймс, хөл)
Хайдаг харагч ингэ халамцаг цагаагч гунж (гутал, оймс)
Анги ангидаа арвуулаа амилуулаад тавибал хоёулаа (гутал өмсөх)
Улаан тугал уруудаж гүйгээд уулын завд очоод тогтоно (гутал өмсөх)
Тав нь гүйгээд тарвага нь хөөнө тансаг ламыг нүхэнд оруулна, (гутал өмсөх)
Нүцгэн чөтгөр нүхэндээ оров, (гутал өмсөх)
Галзуу хайнаг газар долооно (гутлын ул)
Оёдолгүй хувцас тэр юу вэ? (эсгий гутал)
Өдөр нь махтай тулам шөнө нь хийтэй тулам (гутал)
Төө хэрийн биетэй түмэн олон цэрэгтэй (гутлын улны ширээс)
Хар морины хазаар ньногоон (сарьстай гутал)
Хоёр хар морийг нэг хүн унах (гутал)
Цагаан морь хар ногттой (бойтог)
Годгороор годгодоод жодгороор жодгодоод
Бүлхээр бөглөн орхино (гутал уллах)
Хоёр могой нэг нүхээр хоёр тийшээ цувна (гутал уллах)
Улаан тугал уруугаа гүйж ногоон ногттой хар морьтой ижилсэх (гутал өмсөх)
Арвуулаа нийлээд хоёр хэсэг (гутал) зэргээр оньсоголсон байхад,
ардын аман болон эрт эдүгээгийн зохиол бүтээлд гутлын талаар дурдсанаас авч үзвэл, жишээ нь: “Гутал шүтээн болсон нь” хэмээх домогт:

Зун халууцан ядарсан Баадай мөргөлийн дацанд мөргөх далимаар сэрүүцэхээр орвол тахилч лам нь эзгүй байж гэнэ. Тэгэхэд нь Баадай, хулгайч орж ирлээ хэмээн эндүүрэх магадгүй гэж болгоомжлон буцаад гарах гэтэл гаднаас тахилч лам орж яваа бололтой хөлийн чимээ гарсанд, Баадай сандрахдаа шуумал бурхны нь араар орж нуугдав гэнэ. Тахилч лам бурхандаа зул өргөж эхлэх үед Баадай арга буюу найтааж орхисонд тахилч лам бурхан минь амь оров хэмээн эндүүрч,

-Бурхан минь өршөө хэмээн залбиран хашхирсанд, Баадай:

-Будаатай цай гэж дуугарав. Тахилч лам гүйж гарч будаатай цай авчирч ширээн дээр тавиад,"Амилсан бурхан минь зооглохсон болов уу?" гэсэнд, Баадай "Мах" гэж дуугарав. Тахилч лам гонир (хаалганы түлхүүрч) лам хоёр хоёул уралдан харайсаар хонины ууц авчран бурханы өмнө тавиад, бас хөнөг дүүрэн айраг сөгнөн өргөн бариад,"Амилсан бурхан минь өршөө" хэмээн мөргөхөд нь, Баадай "За боллоо. Явцгаа" гэж гэнэ.

Өнөө хоёр залбирсаар гарч явсан хойгуур нь Баадай дацангийн үүдийг дотроос нь түгжээд цай, мах, айрагнаас цадтал идэж уугаад, тэндээ тавтай унтаж амрав гэнэ. Маргааш нь өглөө эрт дацангаас гарч явахдаа мань Баадай гутлаа мартаад явчихжээ.

Удсангүй гонир, тахилч хоёр нь ирээд "Амилсан бурхан минь гутлаа орхиод явжээ" гэж хэлэлцээд, Баадайн гутлыг сүмийн голд тавин эрхэм шүтээн болгов гэнэ.Д.Цэрэнсодном. Монгол аман зохиолын тайлбар дээж бичиг. 2012 .х.574.

Хууч ярианд:

Гэгээн шавийн лам нарын гутлын хоншоор нь нүхтэй байжээ. Энэ нь урдаа байгаа хорхой шавьж мэт өчүүхэн амьтдыг хий салхи гаргаж үлээж холдуулдаг байсан гэх домогтой ажээ. Хөлөө өргөхөд онгойгоод гишгэхэд(хамхин үлээдэг гутал...амьтныг хороохгүй нүгэл хийхгүй нь утгат...) Баянхонгор аймгийн Өлзийт сумын өндөр настан С.Бямба гуай, ээж минь тэгэж ярьдаг байсан юм гэж хуучлав.

Шар туужид: ...Чи бэр дорно зүгийн харцага шувуу суусан мэт малгайтай, гахайн хамар мэт гуталтай, модон тор мэт гэртэй, монгол улсын эзэн бодисадын хувилгаан Годан нарт хаан чамайг залму...гэх мэт.

Орчин үеийн уран зохиол, яруу найрагт ч бас ийн өгүүлжээ.

Хүлээж байгаа ээж.

...Араг үүрсэн ээж минь нүүдэл хөтөлж

Алаг цэцгийг ээтэн гутал нь үнсэж...

...Цэлхэртэл уйлсан нүд шиг талын зовхис

Цэлдэн хөх униар дунд мэнэрчээ

Хэний хэн маань орхисон үүр юм бэ?

Хэдэн бор гэр л хотын зүг саравчилжээ.

Г.Мэнд-Ооёо. Хүлээж байгаа ээж.

Гутал

Морины үнэтэй гутал авлаа би

Мөрөн дээрээ тахихгүй нь лавтай

Газар хээлэх хувьтай гутлыг

Гарцаагүй л хөлдөө өмсөнө өө

Энэ ертөнцөд хөлөөрөө ирээгүй ээ

Эргэхийн цагт ч хөлөөрөө буцахгүй

Эхлэл төгсгөлийн дунд хөл намайг авч явдаг

Ийм л учир би түүнд гутал өмсгөдөг

Он жилүүд гутлыг бүү хэл, хүнийг

Онгоож элээж, оргүй болгодог хойно

Д.Баасанбат

Эврээ шүтэгч буга биш, эрдэнэт хүн болохоороо
Энэ амьдралын утгыг тайлахаар би явнаа

Хүсэл шатсан зүрхий минь тээж явдаг болохлоор
Хөл минь чамд гутлын хөөрхнийг шилж явлаа
Орчлонд гутлын биш миний мөр үлдэх юм чинь
Олон олон гутал чи надаар авахуулаарай

Д.Сумьяа. “Агинастын шувуу” шүлгийн түүвэр. УБ. 2012 он. 224-р нүүрт

Хонхон дуутай бойтог

...Буруу зөвгүй өмсдөг

Баруун зүүнгүй угладаг

Хоёр жаахан бойтогны нь

Хонх жингэнэж өнжинө

...Хоёул уралдан очиж

Хонхтой бойтогий нь үнсэнэ

Алаг хорвоод үр минь

Анхны мөрөө гаргана

Газар дэлхий үрийн минь

Гаргасан мөрийг таньж эхэлнэ

Д.Батжаргал. Мөрөн 1988,

Даалууны гуншинд:

Гуя гундан гутал чойндон

ургийн улаан улцан ягаан хайдав арслан. ёж егөө

Дуунд:

...Торгон савхи гутал

Товс товс гээд гишгэнэ

Торгууд нэгэн сэвгэр намайг намайг гээд байна...

...Гутал гэмээнэ гутал юм даа

Гучин хоёр угалзтай ...

...Гуталныхаа хойноос гуныж гутраад байвал даа

Гудамныхаа эхэнд гурав мөргөөд аваарай даа...Самьяа ноён

...Урныг гаргаж хийсэн

Угас татаж чамсэн

Удамт монголын гутал

Уудам нутагтаа хүндтэй..

(П.Хорлоо. Монгол ардын дууны яруу найраг)

Гутлын тухай манай ард түмний үг яриа, хэллэгт:

-гутал нь хоол нэхэх (гутлынх нь ул ханзарсан)

-гуталдаа хавчигдсан хөл шиг

эхнэртээ дарлуулсан эр шиг (сэтгэлийн шаналгаатай)

-гутлыг нь өмсөөд эзнийг нь өшиглөх (даврах)

-гутал муут арагны цаана

эмээл муут тэрэгний цаана (нэрлэхэх)

-гутал муут гурвын ард (ур хийцээр тааруухан гуталтай хүн төр, хуримын баяр ёслолд, нийтийн ажил төрөлд оролцож чадахгүйн сацуу бөх барилдахдаа гутлаа ногтолж бэхэлдэг шиг бат бөх байхын болзол болгосон зүйр үг юм).

-хүсэл ихтийн заяа бага

хөл ихтийн гутал бага (санаан зоргоор бус)

-өөрийн юм өөртөө зөв

өрөөл булигаар гуталдаа зөв (таарч тохирох)

-ус үзээгүй гутал тайлах

уул үзээгүй хормой шуух (юм үзэж нүд тайлах,)

-өрөөсөн гутал, өрөөсөн дугуй, таарсан таар шуудай, хоёр таарсан амьтан, ижил дугуй(два сапоги пара, *адилхан муу*) гэх утгаар хэлэлцдэг.

Судлаачдын бүтээлд;

Оймсны гадуур хөлд өмсөх гадуур өмсгөлийг гутал гэдэг.

Монгол хүний нэг ёст хувцас бол хөлд өмсөх урт түрийтэй гутал юм. Монголчууд монгол (ээтэн монгол) гутлыг Хүннүгийн үеэс уламжлан Их гүрний үед одоогийн хэлбэр загвартаа оржээ. XIX-XX зууны заагт халх даяар нийтлэг дэлгэрч нийтэд “монгол” гэж алдаршсан гутал нь ээтэн хоншоортой, наамал болон эсгий ултай, шагай зулаг, түрийдээ угалзтай ба угалзгүй, ганц буюу гурван хавчаартай, эсгий болон даавуун ширмэл оймстой, ямарч улиралд хаа ч өмсөнө. Ганцхан өвлийн хүйтэнд хээр хөдөөд хөдсөн нэхий гутал өмсөнө. Хээр хоноход (өвлийн улиралд) ямааны арьсан гутал, зузаан эсгий оймс өмсөхөд хөл дааруулах нь бага. Дэгтий өмсвөл бүр ч даарахгүй. Гутлын түрий, зулгийг элдэж боловсруулсан арьс ширээр хийх боловч хааяа зарим нь торго бөсөөр орлуулсан ч байдаг. Монгол гутал, оймс, дэгтий хийхэд өрөөл булигаар, арьс, сарьс, өнгийн булигаар, метр даалимба, мөн хэмжээний цагаан цууямбуу, уллах хөх шир, эсгий утас, хулс, цавуу, хээ угалзны нүх, нүдээр цухуйлгах өнгийн арьс, торго, утас ордог. Монгол гутал эсгэх оёход угалз оёх нарийн зүүнүүд, гол хавчаар хоёр мухар үзүүртэй зүү, угалз цоолох хутга, нимгэлэх, өөлөх хутга, ул, түрий, хавчаар угалзны шивүүр, шөвөг, хуруувч, хулс цуулах, цувих багаж, зүү, тэвнэ, татах бахь зэрэг багаж зайлшгүй орно. Гутлын хээ нь дугариг, ээтэн, явуут ээтэн гутал гэх мэт олон төрөл.. Гутлыг урлах байдлаар нь төв угалзтай гутал, цоохор гутал, тохомтой гутал, халзан хошоотой гутал, сувдан угалзтай гутал¹⁰ гэх зэргээр нэрлэдэг байна.

Гутлын эд ангитай холбоотой нэр томъёо элбэг байна.

гутлын омог (*гутлын түрийн дээд ирмэг*), гутлын хамар (*гутлын өмнө үзүүр*), гутлын боом (*зулаг түрий хоёрын уулзвар*), гутлын зуузай (*гутлын өсгийн дотор талд тавих хатуулга*), гутлын зулаг (монгол гутлын түрий дор залгасан хоёр хажуу, гутлын эмжээр (гутлын зулаг, түрийг эмжсэн сарьс), гутлын боолт (гутлыг ханзрахаас хамгаалж тусгайлан хийсэн сур), гутлын хүлээ (боолт, барилдах бөхийн гутлыг бэхлэн батлах ба хальтарч гулсах, гутал сугарахаас сэргийлэх баталгаа юм), гутлын өсгий (гутлын улны хойд хэсэг), гутлын тос (*гутал өнгөлөх тос*), гутлын тэвчээр (*зулаг ул хоёрын завсар барьж хавчуулсан юм*), гутлын үйлдвэр (*гутал хийх газар*), гутлын хавчаар (*зулаг түрий хоёрын завсар хавчуулсан юм*), гутлын хэв (хөлийн хэлбэрийг гаргадаг мод), гутлын хэвлүүр (*гутал хийхэд хэрэглэх хөлийн хэлбэр бүхий*

Д.Баасанбат

хэлбүүр мод , гутлын гануу (гутлын өлмийн дээд хэсэг) , гутал хувцас хоршоо (өмсөх хувцас) - Түүнд үстэй дээл, гутал хувцас, чөдөр ногтны тасархай хүртэл чихээстэй байлаа. Л.Түдэв. Нүүдэл, гуталдах (гутлаар цохих), гуталдуулах (гутлаар цохиулах), гуталч(ин) (гутал хийх, засах ажилд мэргэшсэн хүн), годочи (элдүүрчин) гэх мэт.

Монголчууд гутлын төрлийн тухайд: халхад гутал, ойрдод гогсон, гогс, буриадад годохон, өвөрлөгчдөд готол, гутусун гэх ба малын хөлийн шилбэний арьс болох год гэсэн үгтэй холбон үзэж болох мэт. Эрт цагт хүн амьтны хөлийн сарвуу тагалцагны яснаас год “бушнаг”-ыг суллаад хөлөө дүрж өмсгөл болгодог байв. Түүнээ “гутусун” гэх мэтээр нэрлэжээ. Хожим сунжран сүүлчийн “сун” төгсгөл хаягдан годул буюу готул, гутал болж тэр нь аялгуунаа хадгалагдан үлдсэн байна¹⁰ гэж бичсэн бол, туульч *Т.Галсан*

Монголчууд оюуны соёлоор төдийгүй эд агуурсын соёлоор бусад үндэстнээс дутуугүй төдийгүй, зарим талаар илүү нь бахархалтай. Зөвхөн хөлдөө 300 гаруй төрлийн гутал өмсдөг. Үүнээс цөөнийг дурдвал,

Боодог. Бурхан багш хүнд гутал заяасангүй. Гэтэл дэлхий өргөстэй, чулуу иртэй төдийгүй өвлийн хүйтэнд хөл хөлдөх аюул хүнийг нээнэтэглэжээ. Тэгээд ч хүн элдэв ан гөрөөсний арьс ширээр хөлөө боодог болов. Тийнхүү хөлдөө боосон арьсаа боодог гэх болсон нь гутлын анхдагч юм.

Баартаг. Хөлөө боодог арьснаас хамгийн эдэлгээ сайн даадаг, мөн ч хөлийн хэлбэрээр хэвшээд, задралгүй тогтдог нь үхрийн шир мөнийг балар эртний хүмүүс амь зуулгын урт хугацаанд танин мэджээ. Тэгээд ч ангийн үс, хонь ямааны арьсаар бус зөвхөн үхрийн ширээр хөлөө хулдах болжээ. Тийнхүү хөлдөө тааруулж хулдаад, улмаар хөлөө сугалан тайлдаг, мөн өмсдөг болхихон гутлыг баартаг гэж нэрлэжээ.

Годон. Хүрэл зэвсгийн үеэс хүрэл зүү тэвнээр гөрөөсний год зүйж, гурын хүзүүгээр уллан гутал урлах болсон нь амь зуулгын том дэвшил юм. Тийнхүү годоор үйлдсэн хөнгөн гутлыг годон гутал гэнэ.

Гос. Хотын гудмаар өрөөсөн хөлдөө эсгий гутал, нөгөө талдаа шаахай угласан хүн явахыг харвал яасан их дооглох бол? Гэтэл эрт цагт нэг хөлдөө боодог юм уу баартагтай, нөгөө талдаа жижиг ангийн тулам угласан хүн тийм ч инээдтэй харагддаггүй байжээ. Хүн ижил буруу өрөөсөн гуталтай явах нь ерийн үзэгдэл байж. Гар урлал хөгжихийн хэрээр хос хөлдөө ижилсгэн өмсөх гутал элбэгшсэнээс гогс (хос) гэх болжээ.

Будаар. Хөлд булигаараар бус арьс нэхийгээр урлаж, эсгий ширээр урласан, монгол гутлаас хавьгүй хөнгөн гутал хот хөдөөгүй дэлгэрэв. Угалз хээгээр монгол гутлыг гүйцэхгүй ч ур хийцээр хэнд ч үл гологдох тэрхүү гогсыг манайхан “буриад гутал” гэдэг. Оноосон нэр нь будаар юм.

Тогонцог. Эрт цагаас хот суурингийн хүүхнүүд богино түрийтэй гутал өмсөх болжээ. Учир нь морь унаж өдөржин явахаа больсон тэдний хөл шагай шилбэ дөрөө дөрөөний сурандаа холгогдохын аюулгүй болсон аж. Нөгөө талаар эд арвилан хэмнэх төдийгүй гангалахад түрийгээ богиносгох нь хожоотой байсан юм. Тийнхүү дэлгэрүүлсэн богино түрийтэй гутлыг тогонцог(дуганцаг) гэдэг ажээ.

Олонгодой. Усны гутал. ус бага нэвтрэх эдээр хийдэг. Түрий нь урт. Цавинд хүрэх төдийгүй бэлхүүсээр бүсэлсэн ч хүрнэ.

Сувдан гутал. Эхнэр гутлыг хэлхсэн сувдаар угалзлан чимбээс сувдан гутал болно. Бэлтэй эрийн хайртай эхнэр сувдан гутлаар гангарахыг хэн байг гэх вэ?

Түнгэ. Түрийнээс нь нарийн сураар татаж оосорлоод , өмдний тэлээнээс уяж тогтоодог чамирхал ганга ихтэй гутал. түнгэ, эдэлгээ сайтай төдийгүй товруу, төдөг, хэрээс, ширээс,

товч, тэвэг зэрэг чамирхлаар гайхуулах нь их боломжтой гэж тайлбарласан байна..

Мөн мал аж ахуйн ашиг шим боловсруулах хүний ухаан улам боловсронгуй болж монгол гутал (хоншоор ээтэн, түрийтэй гутал), буриад гутал (*зөөлөн дулаан гутал*), савхин гутал (савхиар хийсэн урт түрийтэй гутал), тоохуу гутал (*үхрийн элдсэн арьсан таваг, эсгий оймс, элдсэн суран цараг, уяа зэргээс бүрддэг торгууд гутал*), усны гутал (бороо усанд өмсөх ус нэвтэрдэггүй гутал), шалбуур гутал (түүхий арьсыг хөлнөөс хүйс хүргэн бүхлээр нь хийсэн ус гатлахад өмсөх гутал), эсгий гутал (эсгийгээр хийсэн өвлийн гутал), эсгий бойтог (мал сүрэг явган хариулахад зориулсан, хөнгөн авсаархан, хийц загвар энгийн бөгөөд ширээр урласан), бойтог (хөмөн гутал гарч хэрэглэгдэх үед түүний дотор хийж өмсөх эсгий оймс болж шилжсэн бололтой), хөмөн гутал (зулаг түрий үргэлж, баруун зүүн хоёр хэсгээс бүрддэг амьтны арьсаар хийдэг гутал юм. Хөмөн гутлын хошуу ээтэн бус. Ул өргөн ар өсгий тавиу байна) хөдсөн гутал, оймс, эсгий, ширэн бойтог, торгон бойвь (бойвог □ торгон шаахайвч, зэргийг урлан хэрэглэж ирсэн.

Хүмүүсийн өмсдөг олон гутлын дотроос өвөрмөц сонин гутлууд бас байна. Ж:нь.

Бөхийн гутал (бөхийн гутлыг булигаар буюу торгон сайраар гол материал болгон, зулаг түрийн завсар нь гурван давхар сарьс хавчин оёж, ширмэл ул хийж өмсдөг, бөгөөд дотуур нь олон давхар зузаалан хийсэн бөс оймс тааруулж өмсдөг. Гутлын хүлээ \боолт\ барилдах бөхийн гутлыг бэхлэн батлах ба хальтарч гулсах, хөлөөс гутал сугарахаас сэргийлэх баталгаа юм. Хүлээг хийхдээ нимгэвтэр сайн сурыг барагцаагаар 6 тохой урт, 2см хэртэй өргөн зүсэж, нэг үзүүрт нь гууль юм уу төмөр гархи хийж битүү гогцоо гутлаа 3-5 давхар ногтлон хүлнэ),

Догшидын гутал (хоншоорт үүлэн хээ товойлгосон сөөхий гутал),

Ахмад том ламын гутал (түнтгэрдүү мохос хоншоортой, идэр ламынх ээтэн хоншоортой байдаг. Хүүхдийн гутал арьсан гутал байдаг).

Хорчин бүсгүйчүүл (зулаг түрий дүүрэн хатгамал гадартай эсвэл оймстой өөдөн гутал хорчин бүсгүйчүүл өмснө. Бас оёмол гутал хурим төр ёсонд өмснө. Оёмол гутлын хэлбэр нь дөрвөлжин, бөмбөгөр, ээтэн байх бөгөөд өнгө нь эрчүүд голдуу хар өөдөнг эрхэмлэж залуу бэр охид бол ногоон ягаан өөдөнгөөр хийдэг).

Хорчин эрчүүлийн (гутлын зулагт үүлэн толгой, матрын хумс, ороомог угалз, оймс хэлхэх, үүл ороох мэтийн хээ угалз ороож түрийн дунд нь өлзий, ондонгийн эвхмэл буюу дүүрэн чандманийн эвхмэл хас тамга зэргийг шаглан, 4 өнцөгт нь өлзий утсан сийлмэл зэрэг хээ угалз оёно. Эмэгтэйчүүд заслын гутал дээр гарди галбингаагаас эхлээд цэцэг навч хүртэл хатгана).

Шинжааны ойрдууд (шаахайг настангууд эр, эм, хүүхэд, охидын гэж ялгана. Бажинкүр шаахай, цараг бойтог үхэр морь тэмээний арьсаар хийдэг).

Бөөгийн гутал (онгоны (хэнгэргэнд зурсан согооны) хөл болж, хэц амилуулахад согооны гүйдлээр бөө хүн хөдөлдөг гэж үздэг. Тэрхүү гуталд хоншоорын дагуу цагаан утас оёх бөгөөд үүнийг шагайны яс гэж нэрлэн үзүүрт нь сарвуу гаргадаг. Мөн гутлынхаа хоёр түрийд шагай борви хадах нь ч бий. Бөөгийн гутлыг гур, турагийн сармай арьсаар хийх ба хэлбэр маяг нь сөөхий(шормон) гуталтай адил бөгөөд урд гануу (боом) талд нь гурван манжиг унжуулан, гадна талын түрийд 2 хонгинуур, үзүүртэй зэв харвал нэгийг хаддаг. Бөө нарын үзлээр заарин удган нар бөө бөөлж онгон заларч ирэхэд гутал нь онгон сахиусны хөл болон амилдаг ажээ. Энэ утгыг гутлын чимэг зүүсгэл нь давхар илэрхийлдэг). *Х.Нямбуу. Монгол хувцасны түүх х.130.* гэж тус тус тэмдэглэжээ.

Үүнээс үзэхэд: Монгол хэлний аман аялгуунд амьтны шилбэ шийр зэргийн арьсыг годосун, годосу, годон, годохон - ходон, госон - хосон, году - ходу, годо-ход, годочи, гудул, гутул, гутал гэх мэтээр (о-у д-т, х-г, д-с) авиа сэлгэж, авиа ижилсэж, годон малгай, годон дотортой дээл,

Д.Баасанбат

үнэгэний годоор дээл хийх, ходон түрийт гутал гэх мэтээр ярьж хэлэлцдэг байна.

Монголын олон ястанд дөрвөд “госон”, торгууд “гоохуу”, “цараг”, урианхай “маага”, дархад, цаатан “шормон”, “годон”, буриад “годохон”, “шархи”, “бойтог”, “сөөхий”, халх “ээтэн”, өөлд “хатуу госон”, өвөрлөгчид “сөөхий”, ойн иргэд “бойтог”, “горос “маралын годон бошиго” г.м хийц загвараараа өөр өөр гутал байсан ба халхад “монгол гутал” түгээмэл дэлгэрсэн нь угтаа уул ястны бүтээсэн соёл юм.

Эрт үед гутлыг арьсаар хийж байсан бол, харин орчин үед өөр материалаар ч хийж байна. Мөн арьстай холин хийдэг янз бүрийн эд ч бас гарчээ. Тэдний нэг нь химийн аргаар хийсэн “gore-tex” гэдэг эд юм. Химичдээс асуувал “polister”, “termoplastik” эсвэл тефлоны (наалддаггүй сав) төрлийн түүхий эд болох “politetraflloetilen” гэж хэлэх байх. Үүнийг нэг төрлийн даавуу гэж хэлж болно. Гэхдээ энэ их онцгой даавуу бөгөөд сонгины хальснаас ч нимгэн юм. Мөн ийм нимгэн хэрнээ дундаа нүхтэй. Нэг нүх нь дусал усыг 20 мянга хуваасны нэгтэй тэнцэхээр жижиг хэмжээтэй ус нэвтрэхгүй. Усны дусал энэ нүхээр нэвтрэхгүй ч уур нэвтэрдэг. Харин энэ нүх усны уурнаас даруй 700 дахин том учир ус ууршин гадагшилж хөл хөлөрч гутал чийг татахгүй гэсэн үг. Ийм гутал өмсөөд хэдэн цагаар ч хамаагүй халууцаж хөлрөлгүй алхаж, тоглож болно гэсэн үг юм.

Орчин үед ийм санаанаас эх авч гутлан машин, мөс цасан дээр халтирдаггүй хадаасан ултай гутал, дотроо унтлагын өрөөтэй, тагттай, аварга гутал, үдээсийг нь алдуурахаас сэргийлсэн түгжээтэй, тамирчны гутал, уландаа пүрштэй үсрэхэд зориулагдсан гутал, саран дээр мөрөө гаргасан алдартай гутал, өсгийний хажуу тал дах нэгэн товчлууур дарангуут л зузаан улан дотроосоо яг л онгоцны дугуй гарах адил гарч ирдэг дугуйтай гутал байна. Энэ нь аюулгүй байдлыг хангаж үүднээс дугуйндаа түгжээтэй. Ингээд хүссэнээрээ дугуйгаар гулга, гулгамааргүй байвал дугуйгаа уландаа хийгээд алхах цаг хэмнэсэн дугуйтай гутал, тус бүрдээ 16 хүлээн авагчтай, мэдэрсэн хөдөлгөөнөө дуунд шилжүүлдэг, хөгжмийн хэмнэлд тааруулан хөдөлдөг технологийн гайхамшигт хөгжимтэй гутал г.м. АНУ-д байдаг MIT (Massachusetts institute of Technology)-ийн лабораторид үргэлж шинэ нээлт хийж байдаг, энэ газар эдгээр гутлыг хийсэн байна. Гоёлын, матрын, могойн арьсан гутал их үнэтэй.

Гутал нь хөл хамгаалах үндсэн хэрэгсэл болохоос гадна өнөө үеийн нийгмийн хэрэгцээ шаардлагаас үүдэн зориулалт, бүтэх эдээсээ хамаараад өдөр тутмын, гоёлын, биеийн тамирын, бүжгийн, аяллын, ажлын, уулын, усны, гэрийн, савхин, эсгий, бугын арьсан, матрын, тэмээний ширэн гэх мэт олон төрөл зүйл болж, хүний биеийн галбир, гоо сайханд ихээхэн нөлөөлж, нэг хүний төдийгүй бүхэл бүтэн үндэстэн угсаатны хэрэглээ, соёлынх нь илэрхийлэл болж байна.

Resume

This article mentioned that about the boots worlds culture, including Mongolian boots culture such as wearing, origin words and phrases about boots, in oral and literature. The writer clarified in his article that Mongol boots names and Mongolian minority special features, fashion, forms, and usages.

НОМ ЗҮЙ

- 1.Галсан.Т. Мэдэхгүй монгол хэл. Та ямар гутал өмсдөг вэ? АС
- 2.Зээнямбуу. Орос монгол англи ярианы толь.
- 3.Монгол гэрийн ном . Түмэн оньсого. 1,2. Уб.,2013х-156.
- 4.Монгол орос тайлбар толь
- 5.Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. Уб., 2008.
- 6.Монголын Нууц Товчоо. Х-114
- 7.Монгольско-русско-французский словарь.Э-1. Казань 1846.
- 8.Ковалевский.О. *Chaussure, botte* х-1029.
- 9.Мэнд-Ооёо.Г. Хүлээж байгаа ээж.
- 10.Нямбуу.Х. Монгол хувцасны түүх.Уб.,2002. х.130.
- 11.Орос монгол толь . уб.,1982 х-628.
- 12.Сумьяа.Д. “Агинастын шувуу” шүлгийн түүвэр. УБ. 2012 он.х-224
- 13.Турк-монгол толь 2006.Х-1029
- 14.Түдэв.Л. Нүүдэл.
- 15.Хорин наймтын тын толь . Хөх хот. х-1133\.
- 16.Хорлоо.П. Монгол ардын дууны яруу найраг. 1983. Х-153.
- 17.Цэрэнсодном.Д. Монгол аман зохиолын тайлбар дээж бичиг. Уб., 2012.
- 18.Цэцэнцогт. Үгийн язгуурын толь . Хөх хот.1988. х-1288.
- 19.Шанский.Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка М.1971.